

УДК 631.8 – 058.87

Степанков С.П.

викладач кафедри охорони праці та фізичного виховання

E-mail: kafedrapdatu@mail.ru**Цимбалістий В.М.**

викладач кафедри охорони праці та фізичного виховання

E-mail: kafedrapdatu@mail.ruПодільський державний аграрно-технічний університет
м. Кам'янець-Подільський

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТСЬКОГО ВІКУ І ПРОБЛЕМА ВИХОВАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Stepankov S.P.

Lecturer Department of labour protection and physical education

E-mail: kafedrapdatu@mail.ru**Symbalystyi V.M.**

Lecturer Department of labour protection and physical education

E-mail: kafedrapdatu@mail.ruState Agrarian and Engineering University in Podilya
Kamianets-Podilskyi

PSYCHOLOGICAL FEATURES AND PROBLEM COLLEGE-AGE EDUCATION IN HIGH SCHOOL

Анотація

Вступ. Виховання – один з процесів соціалізації індивіда, який відбувається у житті індивіда в будь-якому суспільстві. В цих процесах індивід усвідомлює доцільність визначених моральних норм і відштовхує їх або включає в свою систему цінностей.

Методи. Використовувались загальні методи виховання, які класифікуються залежно від їх функціональної спрямованості. На цій основі виділяють такі три групи методів: формування світогляду й духовно-аксіологічних орієнтацій; методи організації діяльності і формування поведінки; методи стимулювання та коригування поведінки і діяльності особистості.

Результати. Це дає підстави відокремити основні напрямки виховання студентів в ВНЗ, а саме: навчально-професійне, патріотичне, правове, екологічне, економічне виховання; художньо-естетичне становлення особистості, утвердження загальнолюдських моральних цінностей, трудова активність, фізична досконалість та формування здорового способу життя, розвиток індивідуальних здібностей студентів, забезпечення відповідних умов для самореалізації.

Перспективи. Дослідивши проблему, бачимо, що сучасний етап розвитку суспільства потребує особливої уваги до формування духовної сфери випускника вищої школи. Сьогодні як ніколи вимагається створення умов для прояву вільної, творчої і моральної особистості, яка володіє інтелігентністю у повному об'ємі її класичних якостей. Становлення такої особистості можливе тільки при збереженні і відродженні духовно-історичних цінностей своєї країни, пріоритетного розвитку культури, науки і освіти як необхідних джерел прогресу суспільства з гарантованим майбутнім.

Ключові слова: виховання, мораль, цінність, студент, культура, психологія, викладач, Батьківщина.

Abstract

Introduction. Education is one of the processes of socialization of the individual that takes place in every society. These individual processes define the importance of moral norms and push or include them in the system of values.

Methods. We used the common methods of education classified according to their functional orientation. On this basis these three groups of methods are distinguished: formation of vision and spiritual axiological orientations; methods of organization and formation of behavior; incentives and correction of personality behavior.

Results. This allows distinguishing the following directions of university students' education: professional, patriotic, legal, environmental, economic education; artistic and aesthetic identity formation, universal moral values, labor activity, physical perfection and a healthy lifestyle establishing, development of the individual abilities of students ensuring the appropriate conditions for self-realization.

Discussion. From the analysis of the problem it is concluded that modern society requires special attention to the spiritual sphere formation of university graduates. Today more than ever before society requires creating the necessary conditions for existing of free, creative and moral person possessing the intelligence in all its qualities. The formation of such personality is possible under the condition that the spiritual and historical values are preserved and rehabilitated in the country, maintained the priority of development of culture, science and education as essential sources of social progress.

Key words: education, morals, values, student, culture, psychology, teacher homeland.

Анотация

Вступ. Воспитание - один из процессов социализации индивида, происходит в жизни индивида в любом обществе. В этих процессах индивид осознает целесообразность определенных нравственных норм и отталкивает их или включает в свою систему ценностей.

Методы. Использовались общие методы воспитания, которые классифицируются в зависимости от их функциональной направленности. На этой основе выделяют следующие три группы методов: формирование мировоззрения и духовно-аксиологических ориентаций; методы организации деятельности и формирования поведения; методы стимулирования и корректировки поведения и деятельности личности.

Результаты. Это дает основания отделить основные направления воспитания студентов в вузе, а именно: учебно-профессиональное, патриотическое, правовое, экологическое, экономическое воспитание; художественно-эстетическое становление личности, утверждение общечеловеческих нравственных ценностей, трудовая активность, физическое совершенство и формирование здорового образа жизни, развитие индивидуальных способностей студентов, обеспечение соответствующих условий для самореализации.

Перспективы. Исследуя проблему, видим, что современный этап развития общества требует особого внимания к формированию духовной сферы выпускника высшей школы. Сегодня как никогда требуется создание условий для проявления свободной, творческой и нравственной личности, обладающей интеллигентностью в полном объеме ее классических качеств. Становление такой личности возможно только при сохранении и возрождении духовно-исторических ценностей своей страны, приоритетного развития культуры, науки и образования как необходимых источников прогресса общества с гарантированным будущим.

Ключевые слова: воспитание, мораль, ценности, студент, культура, психология, преподаватель, Родина.

Вступ. Розбудова нашої держави, незалежність якої проголошена прийнятою Верховною Радою України про державний суверенітет України 16 липня 1990 року та Актом проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) і підтверджена результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року, ставить на порядок денний перед вищими навчальними закладами надзвичайно важливе й невідкладне завдання – виховання справжнього громадянина й патріота рідної землі. Зміцнити демократичну правову державу можуть громадяни, які люблять свій народ, готові самовіддано захищати й розбудовувати свою Батьківщину, мають людську гідність, національну самосвідомість, гуманістичну мораль, знають свої права і свободи та вміють

відстояти їх, сприяючи громадянському миру, злагоді в суспільстві та дотримуючись законів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній педагогіці активно досліджувався процес виховання молоді (Г.Д. Авер'янова, Є.В. Бондаревська, Н.І. Болдирев, Б.З. Вульф, А.Г. Давидюк, С.Я. Дем'янчук, О.А. Дубасенюк, В.С. Заслуженюк, Р.М. Капралова, Н.В. Кичук, Б.С. Кобзар, В.І. Кожокарь, О.П. Кондратюк, Л.В. Кузнецова, І.С. Мар'єнко, А.Ф. Нікітін, Я.В. Соколов, Г.М. Філонов), але лише в небагатьох працях розглядалися питання виховання студентів.

Мета. Безумовно, виховання студентської молоді, яка через кілька років стане «ядром» української інтелігенції, потребує особливої уваги. Майбутнє нашого народу залежатиме від змісту цінностей, що закладаються орієнтири молодих людей, та від того, якою мірою духовність стане основою їх життя. Формування національної інтелігенції, сприяння збагаченню і оновленню інтелектуального генофонду нації, виховання її духовної еліти – завдання, що стоїть перед вищими навчальними закладами на одному рівні з підготовкою висококваліфікованих фахівців.

Методологія. Досягнення мети виховання можливе лише за умови комплексного підходу і залучення до цієї роботи всього професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів (ВНЗ), адміністрації, органів студентського самоврядування та громадських об'єднань студентської молоді.

Результати. Немає, мабуть, більш суперечливої проблеми в педагогіці і психології вищої школи, чим проблема виховання студентів. «Чи треба виховувати дорослих людей?», «Чи варто і наскільки коректно це робити?» – розмови такого роду часто можна почути у вузівських кулуарах і на офіційних зборах. Відповідь на ці питання залежить від того, як розуміти виховання. Якщо його розуміти як вплив на особистість з метою формування потрібних вихователю, вузу, суспільству якостей, то відповідь може бути тільки негативна. Якщо як створення умов для саморозвитку особистості в ході вузівського навчання, то відповідь повинна бути однозначно позитивною. Навіщо потрібний викладач у вузі, тільки чи як носій і «передавач» інформації? Але саме в цій якості він значно уступає багатьом іншим джерелам інформації, таким, наприклад, як книги і комп'ютери. Вуз служить не тільки і може бути не стільки для передачі спеціальних знань, скільки для розвитку і відтворення особливого культурного прошарку, найважливішим елементом якого є і сам фахівець. Його як представника визначеної культури характеризує не тільки специфічний набір знань і умінь, але і визначений світогляд, життєві позиції і цінності, особливості професійної поведінки і т.д. Тому фахівець не тільки передає студенту знання і професійні вміння, а прилучає його до визначеної культури, і щоб ця культура розвивалася і відтворювалася, необхідні живі люди, живе людське спілкування. Цю істину понад сто років тому добре сформулював К.Д. Ушинський: «Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна утворити «характер»» [8]. Виховувати – це в значній мірі означає будувати систему взаємовідносин між людьми. У сучасній педагогіці (і ще більш явно в психології) починає переважати підхід до виховання не як до цілеспрямованого формування особистості відповідно до обраного ідеалу (будь те християнські заповіді або моральний кодекс будівельника комунізму), а як до створення умов для саморозвитку особистості. Сам спосіб існування особистості є постійний вихід за межі самої себе, прагнення до росту і розвитку, напрямок якого вихователь не може вгадати заздалегідь, і він не має права приймати скільки-небудь відповідальні рішення за вихованця, якими б саме собою зрозумілими ці рішення не здавалися йому. Самий головний прийом виховання - це прийняття людини таким, який він є, без прямих оцінок і наставлень. Тільки в цьому випадку буде зберігатися у вихователя контакт із вихованцем, що є єдиною умовою плідної взаємодії обох учасників виховного процесу.

Чи означає це, що вихователь повинен займати пасивну позицію у відношенні тих виборів і принципових рішень, що приймає його вихованець? Зрозуміло, немає. Головна задача вихователя – розкрити перед вихованцем широке поле виборів, що часто не відкривається самою дитиною, підлітком, юнаком через його обмежений життєвий досвід, нестачі знань і незасвоєності всього багатства культури. Розкриваючи таке поле виборів, вихователь не повинен, та й не може, схвати свого оцінюваного відношення до того або іншого вибору. Варто уникати тільки занадто однозначних і директивних способів вираження цих оцінок, завжди зберігаючи за вихованцем право на самостійне ухвалення рішення, в іншому випадку відповідальність за будь-які наслідки прийнятих рішень він із себе зніме і перекаже на вихователя. Ще одна принципова вимога до організації процесу виховання (як у якості складового будь-якого навчання, так і у формі простого спілкування, спільної діяльності або спеціальних «виховних заходів») складається в незмінно поважному відношенні до особистості вихованця як до повноцінного і рівноправного партнера в будь-якій спільній діяльності. Ідея рівності, партнерства і взаємної поваги один до одного лежить в основі так названої педагогіки співробітництва, принципи якої зовсім незаперечні у вузівському навчанні [7; 1].

Як затверджують багато вчених і педагоги, засновники великих наукових шкіл, найбільший навчальний і виховний ефект досягається в таких ситуаціях, коли вчитель і учень разом вирішують задачу, відповідь на яку не знає ні той, ні інший. У цьому випадку феномен партнерства і співробітництва виражене максимально. Інша найважливіша задача виховання – допомога вихованцю у виробленні індивідуального стилю життя, індивідуального стилю діяльності і спілкування. Для рішення такої задачі викладачеві необхідно володіти деякими навичками і методиками психодіагностики, а також озброїти студентів прийомами самопізнання. Найважливіше значення має знання психологічних і психофізіологічних особливостей студентів, обумовлених їх соціальним статусом, віком і характером основної діяльності. Свою здатність знати і розуміти студентів, адекватно оцінювати їхні особистісні якості і стани викладачі справедливо вважають одним з найважливіших професійних якостей і ставлять її на друге місце після знання предмета, що вони викладають. Але викладачі, як правило, прикладають дуже мало зусиль, щоб підвищити свою підготовку в цій області, хоча постійно прагнуть оновити і поповнити свої спеціальні (предметні) знання. Причина цього парадоксу криється, очевидно, у тім, що викладачі звичайно переоцінюють (завищують) свої знання і рівень підготовки в цій області, хоча їхня самооцінка в плані знання предмета близька до оцінок, що дається експертами. Часто викладачі керуються індиферентними уявленнями про студентів як про пристрої з переробки інформації, що слухають лекції, читають підручники, виконують завдання і, коли це потрібно, демонструють ці знання на заліках і іспитах. Іноді це приводить до безособових і неадекватних вимог, з якими студенти просто не можуть справитися [2].

Для того щоб при побудові програми врахувати можливості і потреби студентів, потрібно добре їх знати. Але особливості пізнавальної сфери особистості прямо зв'язані з всіма іншими її підструктурами й особистістю в цілому. Успішна навчальна діяльність студента залежить не тільки від ступеня володіння прийомами інтелектуальної діяльності; вона обумовлена також особистісними параметрами навчальної діяльності – стійкою системою відносин студента до навколишнього світу і до самого себе. На які ж питання варто звертати увагу в зв'язку з необхідністю обліку вікових особливостей і індивідуальних відмінностей студентів у навчально-виховному процесі вузу? Сучасні студенти – це, насамперед, молоді люди у віці 18-25 років. У приведених вище класифікаціях періодів життя людини цей вік визначається як пізня юність або рання зрілість. Відсутність єдиного терміна вже говорить про складності, неоднозначності психологічних характеристик цього періоду життя. Дуже важливо мати на увазі, що

людина безупинно еволюціонує як єдине ціле, так що ні одну сторону його життя не можна зрозуміти у відриві від інших сторін. Візьмемо, наприклад, такий, здавалося б що не має відносин до педагогічної ситуації параметр, як фізичний розвиток молодих людей. Студентський вік характеризується найвищим рівнем таких показників, як м'язова сила, швидкість реакцій, моторна спритність, швидкісна витривалість та ін. Як прийнято говорити, це вік фізичної досконалості людини. Більшість спортивних рекордів встановлено саме в цьому віці. Однак, як свідчать дані Всесвітньої організації охорони здоров'я, саме студенти характеризуються гіршими показниками фізіологічних функцій у своїй віковій групі. Вони лідирують по числу хворих гіпертонією, тахікардією, діабетом, нервово-психічними порушеннями. Причини цього, як показують дослідження, криються в тім, що в процесі вузівського навчання студенти відчувають сильну психічну напругу, часто руйнівну для здоров'я. Викладач повинен враховувати, що ці навантаження особливо великі в періоди контролю й оцінювання. Але саме тут часто відбувається одна з найгрубіших педагогічних помилок: негативну оцінку результатів засвоєння навчальної програми викладач переносить на оцінку особистості студента в цілому, даючи студентові знати за допомогою міміки, жестів, а те й у словесній формі, що він нерозумний, ледачий, безвідповідальний і т.д. Змушуючи студента переживати негативні емоції, викладач впливає на фізичний стан і здоров'я студента. Навчання у вузі вимагає великих витрат часу й енергії, що обумовлює деяку затримку соціального становлення студентів у порівнянні з іншими групами молоді. Цей факт часто породжує у викладачів помилкове уявлення про студентів як про соціально незрілі особистості, які потребують постійної опіки, поблажливого відношенні. Вихованець (у даному випадку студент) неусвідомлено сприймає таку програму і, що особливо прикро, внутрішньо приймає її. Людині властиво легко адаптуватися до занижених вимог: у цих умовах здібності студента не тільки не розвиваються, але і часто деградує. Відношення ж педагога до студента як до соціально зрілої особистості, навпроти, як би відсуває планку, розкриває нові обрії, тим самим не обмежуючи можливості розвитку особистості, а підсилюючи їх своєю вірою, внутрішньою підтримкою. Як правило, саме в студентському віці досягають максимуму у своєму розвитку не тільки фізичні, але і психологічні властивості і вищі психічні функції: сприйняття, увага, пам'ять, мислення, мова, емоції і почуття. Цей факт дозволив Б.Г. Ананьєву зробити висновок про те, що даний період життя максимально сприятливий для навчання і професійної підготовки. У цей період відбувається активне формування індивідуального стилю діяльності [4].

Переважне значення в пізнавальній діяльності починає здобувати абстрактне мислення, формується узагальнена картина світу, встановлюються глибинні взаємозв'язки між різними областями досліджуваної реальності. Якщо викладач не розвиває саме ці здібності, у студента може закріпитися навичка напівмеханічного запам'ятовування досліджуваного матеріалу, що веде до росту показної ерудиції, але гальмує розвиток інтелекту. Результати спеціальних обстежень показують, що в більшості студентів рівень розвитку таких інтелектуальних операцій, як порівняння, класифікація, визначення, досить невисоке [5].

Викладачу найчастіше приходиться докласти великих зусиль, щоб перебороти школярське відношення до навчання: орієнтацію тільки на результат інтелектуальної діяльності і байдужість до самого процесу руху думки. Лише небагато більш половини студентів підвищують показники інтелектуального розвитку від першого курсу до п'ятого, і, як правило, таке підвищення спостерігається в слабких і середніх студентів, а кращі студенти часто ідуть з вузу з тим же рівнем інтелектуальних здібностей, з яким прийшли [6].

Найважливіша здатність, яку повинен придбати студент у вузі, – це, власне, здатність учитися, що радикальним образом позначиться на його професійному

становленні, тому що визначає його можливості в післявузівській безперервній освіті. Навчитися вчитися важливіше, ніж засвоїти конкретний набір знань, які у наш час швидко стають застарілими. Ще важливіше здатність самостійного здобування знань, заснована на творчому мисленні. Особливо бурхливо в період вузівського навчання йде розвиток спеціальних здібностей. Студент вперше стикається з багатьма видами діяльності, що є компонентами його майбутньої професії, тому на старших курсах необхідно приділяти особливу увагу діалоговим формам спілкування зі студентами, зокрема, у процесі виконання ними курсових і дипломних проєктів, проходження практик і т.д. Передача «особистісного знання» можлива, як правило, тільки в діаді «учитель – учень». Емоційна сфера в студентському віці приходить до деякого урівноваженого стану, «заспокоюючись» після свого бурхливого розвитку в підлітковий період. Але визначені відголосся минулих «бурь» іноді дають про себе знати, особливо в студентів із затримкою особистісного розвитку, тобто страждаючих інфантилізмом. Часто може спостерігатися гіпертрофована і трохи абстрактна незадоволеність життям, собою й іншими людьми. При неадекватному педагогічному впливі такі стани можуть стати причиною деструктивних тенденцій у поведінці. Але при звертанні енергії цього емоційного стану на рішення складної і значущої для студента задачі незадоволеність може стати стимулом до конструктивної і плідної роботи. Виражений і часто підкреслений раціоналізм у звертанні викладачів зі студентами негативно позначається на розвитку їхньої емоційної сфери в цілому. Тому викладачу необхідно свідомо стежити за тим, чи не переходить небезпечну рису майже неминучий дисбаланс раціонального й емоційного в стилі його спілкування зі студентами. У цьому випадку без деякої, часом навіть додаючи штучно, емоційної теплоти ефективність його роботи зі студентами може сильно знизитися навіть при її дуже високому змістовному рівні. Без прийняття таких мір у викладача самого можуть виникнути емоційні перевантаження, ще більш посилюючі труднощі перебування вірного емоційного тону в спілкуванні зі студентами. Найголовніша особливість юнацького віку (включаючи і пізню юність) складається в усвідомленні людиною своєї індивідуальності, неповторності, у становленні самосвідомості і формуванні образу «Я». Образ «Я», по І. Кону, – це соціальна установка, відношення особистості до себе, що включає три взаємозалежних компоненти: пізнавальний, емоційний і поведінковий. За останні десятиліття відбулося зрушення піка становлення самосвідомості з віку 17-19 на 23-25 років. Становлення самосвідомості актуалізує прояв найважливіших і часто суперечливих потреб юнацького віку - у спілкуванні, самоті, у досягненнях та ін. Потреба в досягненні, якщо вона не знаходить свого задоволення в основній для студента навчальній діяльності, закономірно зміщається на інші сфери життя – у спорт, бізнес, суспільну діяльність, хобі або в сферу інтимних відносин. Але людина обов'язково повинна знайти для себе область успішного самоствердження, у іншому випадку йому загрожує хвороба, невротизація або кримінальне життя.

Потреба в досягненнях часто входить у конфлікт із потребою в спілкуванні, і розв'язання цього конфлікту на користь тієї або іншої потреби приводить до подальших особистісних змін. Конфлікт може виникнути і між потребою в досягненнях і пізнавальній потребі, що задовольняється в ході творчої дослідницької діяльності, з огляду на часто значну залишковість у часі реальних прикладених зусиль і визнання успіхів у науковій діяльності. І тут відповідальна роль викладача, що виступає в ролі першого експерта, що дає студентові «зворотній зв'язок» про результати його дослідницької роботи. Своїми оцінками він може необережно відняти в студента всяку надію і, відповідно, бажання стверджуватися на ниві науки і підштовхнути його до вибору інших сфер життя для самоствердження і задоволення потреби в досягненні. Із соціальної точки зору дуже важливо, що студентський етап розвитку життя людини

зв'язаний з формуванням відносної економічної самостійності, відходом від рідного дому, формуванням родини [3].

Сприятливе положення студента в навколишньому його середовищі сприяє нормальному розвитку його особистості. Не повинно бути істотної розбіжності між самооцінкою й оцінкою, одержуваною студентом від значимих для нього людей (референтної групи), до яких обов'язково повинний відноситися і викладач. У цьому випадку він може допомогти студенту в подоланні несприятливого співвідношення самооцінки, очікуваної оцінки й оцінки, що виходить від референтної групи. Це можна зробити, цілеспрямовано організувавши таку педагогічну ситуацію, щоб студент став перед значимими для нього «іншими» у вигідному світлі й одержав позитивну оцінку, що приведе до підвищення очікуваної оцінки, поліпшить його психологічний стан і зробить більш сприятливою позицію особистості в цілому.

Висновки. Дослідивши проблему психологічних особливостей організації виховних заходів у вищій школі, перед нами постала така проблема як зниження інтересу молоді до художньої літератури, класичної музики, театру, живопису, інших витворів високого мистецтва, невміння організувати активне і змістовне дозвілля. За роки навчання студенти майже не знайомляться з історичними і архітектурними пам'ятниками міст, де навчаються. Музеї, картинні галереї, концертні зали і театри стали фінансово недоступними для більшості студентів. Створити належні умови для розвитку та задоволення культурних потреб студентів – надзвичайно важливе завдання адміністрації ВНЗ і органів самоврядування.

Студентське самоврядування – це діяльність, за допомогою якої максимально виявляються і реалізуються творчі здібності студентів, формуються моральні якості, ініціатива, підвищується відповідальність кожного за результати своєї праці. Дослідивши проблему, ми дійшли висновків, що сучасний етап розвитку суспільства потребує особливої уваги до формування духовної сфери випускника вищої школи. Сьогодні як ніколи вимагається створення умов для прояву вільної, творчої і моральної особистості, яка володіє інтелігентністю у повному об'ємі її класичних якостей. Становлення такої особистості можливе тільки при збереженні і відродженні духовно-історичних цінностей своєї країни, пріоритетного розвитку культури, науки і освіти як необхідних джерел прогресу суспільства з гарантованим майбутнім.

Список використаних джерел

1. Амонашвили Ш. А. Основания педагогики сотрудничества // Новое педагогическое мышление / Под ред. А.В.Петровского. - М., 1989. - С. 144-177.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. - М., 1986.
3. Зимняя И. А. Педагогическая психология. - М., 2000.
4. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности (в зависимости от типологических свойств нервной системы). - Казань, 1969.
5. Комплексные социальные исследования. - Л., 1976.
6. Комплексное исследование проблемы обучения и коммунистического воспитания специалистов с высшим образованием. - Л., 1980.
7. Сухомлинский В. А. Избранные педагогические сочинения. - М., 1979. - Т. 1-3.
8. Ушинский К. Д. Собр. соч. - М., 1948. - Т. 2.

References

1. Amonashvili Sh. A. (1989) *Osnovaniya pedagogiki sotrudnichestva* [Grounds cooperation pedagogy] // *Novoe pedagogicheskoe myshlenie* / Podred. A.V. Petrovskogo. Moscow.
2. Berns R. (1986) *Razvitie Ja-konceptsiivospitanie*. [The development of self-concept and education] – Moscow.
3. Zimnjaja I.A. (2000) *Pedagogicheskaja psihologija*. [Pedagogical psychology] –Moscow.
4. Klimov E.A. (1969) *Individualnyi styl dejatelnosti (v zavisimosti ot tipologicheskikh svoistv*

nervnoi sistemy). [Individual style of activity (depending on the typological properties of the nervous system)] – Kazan.

5. *Kompleksnye sotsialnye issledovanija* (1976) [Complex social studies] – Lviv.

6. *Kompleksnoe issledovanie problem obuchenija i komunisticheskogo vospitanija spetsialistov s vysshym obrazovaniem* (1980) [A comprehensive study of the problem of education and communist education of specialists with higher education] – Lviv.

7. Suhomlynskyi V.A. (1979) *Izbrannye pedagogicheskie sochinensja*. [Selected pedagogical works] – Moscow.

8. Ushynskii K.D. (1948) *Sobr.soch.* [Coll. cit] – Moscow.